

Відгук

офіційного опонента на дисертаційне дослідження

Щербаня Миколи Володимировича «Відносини радянської влади і Російської Православної Церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму (1917-1930 рр.)»

Дослідження державно-церковних відносин, а в даному контексті радянської влади і РПЦ в Україні із одночасним генезисом тоталітаризму у 1917-1930 рр., не дивлячись на хронологічну ретроспективу, є актуальним, тому що це один із визначальних чинників, який формував історію України ХХ століття і безпосередньо вектор релігійно-конфесійної життєдіяльності в країні та становлення тотального панування більшовицької держави над усіма сферами суспільного життя. Ідеологічним підґрунтям антирелігійної політики більшовицької влади у її ставленні до релігії, церкви, віруючих були окремі праці К. Маркса і Ф. Енгельса, які згодом, в процесі побудови тоталітарного комуністичного суспільства, розвинув В. Ленін, що дисертант ґрунтовно аналізує (с. 34-37). На такому ідеологічному фундаменті формувалися концепції атеїзму, механізми відносин радянської влади і більшовицької партії із релігіями і конфесіями й, зокрема, із РПЦ, які впливали із численних з'їздів, постанов, декретів, інструкцій тощо більшовицької партії (як РНК РСФРР, так і УСРР й, зокрема, її інструкцій НКВС, НКЮ і НКО) і втілювалися в суспільне життя. Слушно акцентує Микола Володимирович на тому, що основоположним правовим документом, який визначив політику радянської України стосовно релігії і церкви, був декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 року.

Для вирішення вищезазначених проблем, які є об'єкт-предметним змістом дослідження, дисертант чітко окреслив завдання, які наповнюють розділи й підрозділи і висвітлюють дисертаційну тему. Тому наукова новизна справляє позитивне враження і гармонізується із ними, а також із висновками та основними отриманими результатами.

Здійснюючи історіографічний аналіз, дисертант запропонував розроблену ним класифікацію використаних для дослідження праць, які за змістом дотичні і частково висвітлюють стан наукової розробки проблеми. Спочатку дисертант проаналізував праці дослідників радянської доби, які вийшли друком у перші десятиліття функціонування більшовицько-радянської влади, частина із яких належала очільникам більшовицької партії та уряду як союзного, так і українського, які розвінчували т. зв. «злочинну» роль Церкви і розкривали питання організації і реалізації атеїстичної пропаганди. Другу групу наповнюють праці із відвертим упередженим ставленням їхніх авторів до релігії і до РПЦ зокрема. Натомість до третьої групи відносяться праці тих церковних дослідників, які були ідейними опонентами діючої атеїстичної влади. Наступну групу становлять праці закордонних науковців, в основному тих українців, які проживали за межами радянської України і які не сприймали більшовицький режим, його ідеологію й, відповідно, об'єктивно розкривали антирелігійну політику як в СРСР, так і в радянській Україні. В останній групі аналізуються численні публікації сучасних вітчизняних науковців, які комплексно й об'єктивно досліджують проблеми відносин держави і релігій в радянський період. Такий ґрунтовний підхід дисертанта до аналізу проблеми в історіографії, його логічність і послідовність, заслуговує схвалення.

В аналізі джерельної бази дослідження дисертант детально охарактеризував об'ємний масив архівних матеріалів, які безпосередньо стосуються досліджуваної проблеми, частину із яких, що є позитивним, введено ним до наукового обігу вперше, зокрема, деякі документи із ЦДАВО України, ЦДАГО України, держархівів Вінницької, Житомирської й Хмельницької областей. Із цих архівів дисертантом використано 111 справ із 24 фондів, що свідчить про глибинну геуристику, а, відповідно, про фундамент для детального аналізу реалізації поставлених завдань. Також похвально й те, що Микола Володимирович не обминув й такі, почасти також базові, джерела, як збірники документів Комуністичної партії і Радянського уряду про релігію і

атеїзм, а також матеріали із тогочасної періодичної преси більшовицьких часописів, що так само сприяли розв'язанню досліджуваної проблеми.

У другому розділі дисертант детально вирішив комплекс питань, пов'язаних із ідейними витоками і механізмами трансформацій політико-правового статусу РПЦ в Україні у роки становлення більшовицького тоталітаризму, – власне, розкрив їхні основні напрямки, засоби радянської моделі між державною владою і РПЦ, її практичну реалізацію через формування нового юридично-правового репресивного поля (с. 65) та атеїстичної ідеології і пропаганди (сс. 69-72). Жодне питання всебічних відносин держави і РПЦ (діяльність духовенства, релігійних громад, атеїстичне виховання молоді, майновий церковний аспект, релігійні таїнства, обряди і традиції) не залишились поза увагою дисертанта і заслуговує схвалення їхнього ґрунтовного висвітлення. Цілком погоджуємося із його висновком, що практична реалізація наступу держави на РПЦ і релігію загалом в Україні розпочалася із середини 1921 року (с. 80) і, по суті, дублювала директиви антицерковної політики, які приймалися в Москві.

Методи конфіскації церковного майна більшовицькою владою, як один із векторів ліквідації РПЦ та її реакція на такі репресивні дії, дисертант досить змістовно дослідив у третьому розділі, констатує у висновках (с. 126), що декрет ВЦВК РСФРР «Про вилучення церковних цінностей у фонд голодуючим» від 23 лютого 1922 року став основним інструментом більшовицької влади щодо організації й реалізації конфіскації церковних цінностей і буквально через два тижні подібний документ у вигляді постанови був ухвалений в Україні ВУЦВК 8 березня 1922 року до здійснення якої, як очільники, були залучені комісари юстиції і прокуратури, а також співробітники карних органів. Вилученню й передачі у власність держави підлягали храми, монастирі, земельні наділи, худоба, збіжжя, церковні коштовності, дзвони, зокрема планувалося церковні цінності реалізувати за кордоном, а вилучені за це кошти направити на допомогу голодуючим, але із майже 5 млн крб. (в СРСР) їм було виділено тільки 1 млн крб., а решту, слушно

констатує дисертант (с. 105), були витрачені на організацію цієї кампанії конфіскації, але не в цьому була досягнута мета, а в тотальному нищенні РПЦ, розколів в ній і в суттєвому послабленні її матеріального становища. Дисертант всебічно аналізує не тільки механізми реалізації кампанії конфіскації, але й позицію ієрархії РПЦ та її вірних до цієї brutальної акції більшовицької держави та її сателіта – радянської України. Так, зокрема, патріарх Тихон розцінював це як святотатство, а громади віруючих і церковні ради писали до державних інституцій прохання, заяви, скарги з вимогою припинити конфіскацію, водночас духовенство, як спосіб опору конфіскації, приховувало від держави церковні цінності. Також траплялися непоодинокі випадки збройного опору мирян і священників проти членів комісій із конфіскації чи, навіть, їхнє побиття. Так, дисертант зазначає, що тільки впродовж весни 1922 року в кордонах майбутнього СРСР було зареєстровано майже 1500 антиурядових виступів духовенства і мирян проти акції конфіскації церковних цінностей (с. 119) та було притягнуто до кримінальної відповідальності 732 особи. Отож, ця кампанія втягнула в свою орбіту ще й репресії проти духовенства і активних мирян, що також було в інтересах тоталітарної влади і що в наступних роках призведе до масових репресій священнослужителів. Так, наприклад, до 1939 року було заарештовано і заслано в концтабори понад 150 єпископів і 98 із них загинули в 1930-х роках, ще понад 50 загинули у 1918-1920-х роках, тож залишалися на волі тільки 4 єпископи. До 1938 року ув'язнено в концтаборах 41 тис. духовенства і закрито 38 тис. храмів (Ks. Bolesław Kumor. *Historia Kościoła. Czasy Współczesne 1914-1992* / Ks. Kumor Bolesław. – Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1996. Część 8. – S. 574-577).

Заслуговують схвалення скрупульозно висвітлені в четвертому розділі дослідження завдання, організація, форми й основні методи атеїзації усіх сфер суспільства в радянській Україні у 1920-1930-х роках. Вони були спрямовані не тільки проти РПЦ, але й, загалом, проти усіх двадцяти релігій і конфесій, які функціонували в українському просторі у ті роки (додаток Г, с. 266). Детально аналізуючи різні форми і засоби атеїзації населення, їхній поступовий процес

активізації аж до вульгарного атеїзму із застосуванням силових методів антирелігійної пропаганди, дисертант слушно зазначає у висновках, що все ж атеїстичній пропаганді «були притаманні забюрократизованість, формалізм і компанійщина» (с. 187). І це закономірно, бо впливає із реальності – релігійність населення, не дивлячись на ці тотальні і репресивні потуги державної влади у боротьбі з релігією, не зменшилася, у масштабах суспільства більшість населення не стала атеїстичною, не сприйняла матеріалістичного більшовицького світогляду, а значить мета не була повністю реалізована і з таким висновком (с. 187) дисертанта повністю погоджуємося. Тим не менше, комплексна боротьба більшовицької влади з релігією і, зокрема із РПЦ, прагнення витіснити її із суспільного життя в радянській Україні, була одночасно одним із векторів формування тоталітарного режиму. По суті, це й було метою дослідження, яку дисертант успішно досягнув.

Між тим, віддаючи належне позитивним здобутком дисертаційного дослідження, вважаємо за необхідне висловити і деякі зауваження та побажання.

Можливо є дискусійним таке побажання, але для глибшого і ширшого висвітлення мети дисертаційного дослідження у її завдання було б доцільно ввести такі окремі аспекти, а саме, репресії органів державної влади радянської України проти ієрархії, священників, чернецтва і мирян РПЦ, а також, хоча б для порівняння, в контексті вибіркової діахронії, – відносини більшовицької влади із іншими діючими релігіями і конфесіями у країні в процесі генезису ленінсько-сталінського тоталітаризму.

На 65-66 сторінках частково аналізуються різні форми і механізми державного терору проти духовенства, в тому числі, його арешти, заслання і позбавлення волі у період 1920-1930 рр., тобто за десятирічний період. Цей аналіз, чомусь не підкріплений фактологічним завершенням-наслідком, а тому виникає запитання: скільки духовних осіб було репресовано органами НКВС в радянській Україні у згаданий десятирічний період, наприклад, у 1920, 1925, 1930 роках? Пропонований поділ не є випадковим, бо дав би змогу здійснити

порівняльний аналіз, а саме – визначити перигеї й апогеї репресій та одночасно показати яких втрат зазнала РПЦ серед ієрархії, священників, чернецтва, мирян не тільки в сумарному вимірі, як це зазначено на с. 82 за 1917-1921 рр., але й в регіональному і в Україні загалом. Окрім того, на тій же 82 сторінці дисертант констатує, що у 1917-1921 рр. цитую: «загальна кількість жертв серед духовенства і мирян ... становила понад 10 тис. осіб», звідси запитання, що означає слово «жертв», тобто, це вбиті, заслани чи ув'язненні?

Потребує в'яснення, чому, умовно скажемо, ще вчорашні віруючі РПЦ, мається на увазі її період напередодні Жовтневого перевороту, вже через декілька років частина із них стали безвірниками, войовничими атеїстами у декількамільйонному вимірі, і які згодом нищили храми, в яких молилися до Бога, спалювали ікони, яким із надією поклонялися, знімали із дзвіниць для державної влади дорогоцінні дзвони, які ще зовсім недавно їх закликали до Богослужіння, що ж спричинило їх до такої психологічної експрес-трансформації від релігійності до безвір'я: вплив так званих світлих і щасливих ілюзій-обіцянок радянської влади, чи пасивна поверхово-обрядова їхня релігійність у дожовтневі роки, чи прихована невдоволеність і ненависть до попівства РПЦ, чи індиферентність до духовно-релігійних традицій предків, чи щось інше?

Розділ 3.1. слід би було викласти більш стисліше, зв'язуючи, бо є розриви у конкретному предметному висвітленні, так із с. 88 розпочинається аналіз механізмів вилучення церковних цінностей згідно декрету ВЦВК РСФРР від 23 лютого 1922 р. та їхня наступна реалізація, подібний наступ на РПЦ було розпочато в Україні у квітні 1922 року (с. 89), згодом на с. 101 тільки одним абзацом зазначається про закриття культових приміщень, цей аналіз переривається і далі йде короткий, але змістовний аналіз методів вилучення церковних дзвонів, який закінчується на половині 104 сторінки, а з неї знову дисертант повертається до методів вилучення церковних цінностей, закінчуючи цей аспект на с. 105 і це, по суті, односторінкове висвітлення, яке за змістом

більше пасує до висновку, було б доцільно перенести перед с. 101, тоді б цей досліджуваний блок був би логічно-цілісним.

Географічно тема дисертації стосується радянської України, тому наведення прикладів для підкріплення теоретичного аналізу досліджуваних аспектів і навпаки, проведення аналізу на підставі архівних фактів, почасти відноситься або до Російської Федерації, або до всесоюзного масштабу, що не є недоліком, бо дає уявлення про ширше тло проблеми, але, все-таки, дослідження стисліше відповідало б темі дисертації, якби також наводилося більше фактологічних даних стосовно досліджуваних аспектів безпосередньо в радянській Україні, як, наприклад, це відсутньо на с. 119, де зазначається, що впродовж весни 1922 року цитую «по країні (мається на увазі майбутній Радянський Союз)... було зареєстровано майже 1500 антиурядових виступів православного кліру та мирян» проти конфіскації державною владою церковних цінностей та порушено 231 кримінальну справу із притягненням до відповідальності 732 особи. Звідси виникає запитання, враховуючи тему дисертації, скільки було в цей період подібних виступів, відкрито кримінальних проваджень та засуджено осіб безпосередньо в Україні?

А такі загальнотеоретичні пасажі, як, наприклад, із підрозділу 3.2.: «приховування частиною духовенства», «масові прохання», «значна кількість скарг», «непоодинокі випадки», «переважна більшість православних вірян», «значної частини парафіян» тощо вимагають численної і географічної констатації, а саме: скільки і де? Це суттєво підсилило б розкриття досліджуваної теми.

Потребують чіткішого вияснення такі статистичні дані, які логічно ввів в текст дисертант на 39-40 сторінках, а саме: РПЦ в Україні станом на 1917 рік налічувала 9 єпархій, понад 18 млн мешканців (скільки ж вірних?), майже 500 благочинь, понад 8200 парафій, на 1900 рік тут цитую: «...було зосереджено п'яту частину всіх храмів та сьому чернечих осередків – 10333 церкви та 105 монастирських осередків», – яка ж відмінність між чернечими осередками і монастирськими осередками?, допустимо, що на 8200 парафій припадало 10333

храми і то тільки чернечі, але, в Україні служило й біле духовенство – скільки осіб воно налічувало?, скільки обслуговувало парафій? в скількох храмах?, бо такого духовенства РПЦ загалом налічувала 21 тисячу констатує дисертант на с. 40, наголошую, що загалом, але скільки його служило в Україні – невідомо, тому що дисертант для повноти статистики РПЦ в Україні чомусь не подав чи на 1900 рік, чи на 1917 рік – скільки ж тут служило білого духовенства і скільки чорного (ієромонахів). Натомість офіційна статистика Святійшого Синоду з 1914 року інформувала, що в Російській імперії до РПЦ належали: 100 млн. вірних, 73 єпархії, 163 єпископи, 51105 парафіяльних священників, 1025 монастирів із 94629 монахами і монахинями, 54174 церкви, 25593 каплиці, 4 духовні академії, 57 духовних семінарій, 185 малих семінарій, 37528 парафіяльні школи, 291 лікарня, 1113 будинків соціального забезпечення, 34497 парафіяльних бібліотек; в 550 чоловічих монастирях проживали 11845 монахів і 9485 новиків, а в 475 жіночих монастирях – 70283 монахині, із них 56026 новичок (Ks. Bolesław Kumor. Historia Kościoła. Czasy najnowsze 1815-1914 / Ks. Kumor Bolesław. – Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1991. Część 7. – S. 444). Тому у констатації статистики необхідно було б із таких загальних даних РПЦ вивести її конкретику щодо РПЦ в Україні, бо це б показало її масштабність, вплив та роль в суспільному житті напередодні Жовтневого перевороту. З іншого боку, це дало б можливість аналітично глибше порівняти яких і скільки конкретних витрат зазнала РПЦ в Україні із 1917 року до кінця 1930-х років внаслідок всебічних репресій проти неї більшовицької влади, що було б одним із важливих аспектів загальних висновків, своєрідною квінтесенцією.

Подані додатки (сс. 262-268), дещо доповнюють, в статистичному контексті, деяке уявлення про становище релігій, конфесій й, зокрема, РПЦ, а саме її духовенства, чернецтва, парафій, монастирів у 1920-х роках в УСРР, але не мають суттєвого значення у реалізації аспектів дисертаційного дослідження. Якби вони охоплювали весь досліджуваний період, то послужили б базою для вищезазначених побажань.

Та все ж, висловлені зауваження не стосуються суттєвих аспектів проблеми дослідження, не порушують положень наукової новизни і не змінюють одержаних результатів дослідження. Дисертація Щербаня Миколи Володимировича «Відносини радянської влади і Російської Православної Церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму (1917-1930 рр.)» є самостійним, завершеним і ґрунтовним дослідженням, яке поглиблює зміст історико-релігієзнавчої науки. Вважаємо, що дисертант заслуговує присудження йому наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

Професор, доктор історичних наук,
професор кафедри психології
у виробничій сфері
Тернопільського національного
технічного університету імені Івана Пулюя

Стоцький Я.В.

24 листопада 2015 року